

6. A gonosz erői. Ördög- és démonképzetek

1. A Gonosz archetípusa

A világban jelen lévő Rossz olyan fogalom, amelynek eredetére és értelmére minden vallásnak teológiai magyarázatot kell adnia. A kereszténység a jó Isten primátusáról szóló tanítást emelte dogma rangjára, amit a bukott angyalokról szóló tanítással magyaráz meg¹, de ennél a teológiai tannál jóval régebbiek a jó és rossz istenekről szóló dualisztikus mitológiai elképzelések.² „A monoteizmus az ősi dualizmusból keletkezett, de a monoteista világ egyensúlya kényesebb, mint a régié” – írja Kurt Seligmann.³

A mitikus világgép – a teológiai-filozófiai gondolkodás intellektuális irányultságától gyökeresen különböző módon – a világban tagadhatatlanul jelen lévő Gonosz erőt is konkrét képekben, nagy érzelmi telítettségű szimbólumokban ragadja meg. Ugyanígy konkrétak és képszerűek a Rossz eredetére és elpusztításának módozataira vonatkozó mitikus képzetek is.

A Gonosz erői *tisztátalan* és *gonosz szándékú* démonok, amelyeknek *állatias jellege* – állati agresszió (nemcsak fizikai, lehet esetleg szexuális is), vámpirizmus, harapás, rettentő hangképzetek, üvöltés, feketeség (a Rossz színe) és vörösség (a nemi vágy színe) stb. – mind az ún. „természeti” népeknél, mind az ókori európai kultúrkörben, mind a kereszténységben megfigyelhető. Jellemző sajátosságuk továbbá az is, hogy a Rosszat megszemélyesítő lények (a magyar népi hitvilágban: ördög, boszorkány, lidérc, sárkány stb.) általában rendelkeznek az *alakváltoztatás (metamorfózis)* képességével. Egy mezősi asszony így foglalta össze a képzetkör több lényegi elemét: „Az ördög sokféleképpen tud megjelenni. Megjelenhet kutya képébe, macska képébe, megjelenhet béka képébe, megjelenhet gyík képébe, akárminek a képébe meg tud jelenni a tisztátalan.”⁴

2. Démonképzetek

A hagyományos világ néphite szerint minden betegséget, járványt, természeti csapást, bajt démon okoz. Íme néhány **betegségdémon** neve a magyar népi kultúrából: *Igézet* (fejfájás, lázas állapot), *Szentantaltüze* (orbánc, kiütések, lázas állapot stb.), *Nyavalya* (epilepszia, vö. „törje ki a nyavalya”), *Ijedtség* (pszichikus bajok), *Gyík* (torokgyík, torokfájás), *Fene* (rosszindulatú daganatos betegségek, vö. „egye meg a fene”; „fészekben” lakik, vö. „fészkes fene”), *Íz* (eredetileg a halott árnyékkel volt, betegségek származnak tőle), *Guta* (agyvérzés, esetleg infarktus; leüti az embert, a főisten sem tudja megállítani), *Dögghalál* (pestis- vagy kolerajárvány, vö. „a dög verje le”), *Súly*, *Kórság* stb.

A *Mumus* (egyéb megnevezései: *Böbös*, *Vankuj* stb., vö. „elvisz/jön a Mumus”), a *Rézfaszúbagoly* (vö. „vigyázz, mert megreszel!”) a nyelvterület egészén elterjedt **ijesztőlények** voltak. Démonai vannak a **kozmikus meteorológiai jelenségeknek** is: a viharban, jégesőben a „nagy gonosz Sárkány” rejtőzik, a különböző szelek nevei és tulajdonságai utalnak a bennük rejtőző démonokra (*Szél*, *Forgószél*, *Nemere*, *Borda szele* stb.), de még a téli nagy hideg is tőlük származik („sokan vannak odakünn” – mondják a farkasordító nagy hidegre a székelyek). Ugyancsak az egyetemes Rossz megnyilvánulásai lehetnek a különböző **természeti szellemlények** (pl. kis erdei manó, vadöreg, vadleány, szépasszony, vízitündér stb.), a kozmosz rendjét felborító, **égitestfelfaló démonok** (lásd markoláb-hiedelemkör), az **emberből lett démonok** (pl. a farkasember-hiedelemkör).

¹ Schütz C. 1993. 329.

² A középkori dualista tanokat hirdető eretnek mozgalmakról széles körű áttekintést ad: Stoyanov Y. 1999. és Culiuanu I. P. 2002b.

³ Seligmann K. 1997. 143.

⁴ Szentmáté, Tatár Erzsébet egy. hallg. gyűjtése, 2005.

Félelmetes démoni tulajdonságai vannak az emberi világban élő, de természetfeletti tulajdonságokkal rendelkező ún. **pszedomitikus személyeknek** (pl. boszorkány, tudós molnár/kocsis, garabonciás, vasorrú bába, prikolics stb.) is, akik az élet hétköznapjaiban jelenkező legkülönbözőbb bajok okozói lehetnek (gazdasági károk, rontások, betegségek stb.). A csábító, veszélyes **női démonokról** (pl. szépasszony, vízitündér, sellő stb.) a Kegyetlen Nő archetípusa kapcsán hátrébb (IV. 3.) lesz szó.

A **valóságosan létező ártó lények démonizálódása** is gyakori jelenség. Gyimesben a menyérről mint mitikus állatról beszélnek. Este fonnivalót tesznek neki az istállóba, hogy azzal „dolgozzon”, és ne marja meg az állatokat: „*Itt a kalibánál es van guzsaly kötve a menyetnek.*” Az embert megmaró kígyó hasonlóképpen démonszerű: „*Az a gonosz, mind a gonosz, a kégyó olyan, a marós kégyó, mind a gonosz. Attól félni kell, attól örözködni kell.*”⁵ A gabonát elverő madarakat az egész nyelvterületen ugyanolyan ráolvasásokkal üzték el, mint a betegségdémonokat.

Általánosan elterjedt képzet, hogy a bajokat, betegségeket hordozó démonok az alvilágból (a földből) származnak (pl. „*kibútt a kígyó a földből, földből bútt a szörbe*”), tehát oda is kell őket visszajuttatni. Ezt hivatottak megvalósítani a mágikus rítusok (pl. a rontást okozó tárgyak, a beteget lemosó víz elásása stb.) kíséretében elmondott mágikus szövegek (ráolvasó imádságok).

3. A kereszténység ördögképzetei

„Az ördög fogalma a kereszténységgel kezdődik” – írja Röhrich Lutz, majd rögtön hozzáteszi azt is, hogy az ördögben való hit igazi kora a késő középkor.⁶

A korai kereszténység művészete még nem ábrázolta az ördögöt, a Gonosz erői először a középkor szerzetesi művészetében (mindenekelőtt a bencés kolostorokban) kerülnek a képek előterébe. Az ördögtől rettegő szerzetesrendek képzeletében az ördög előbb mint támadó, üldöző, zaklató **félelmetes szörnyeteg** jelenik meg. A **bűnre való csábítás** funkciója csak valamivel később, a Georges Duby által „kevésbé nyers pszichológiájúnak” nevezett 13. században alakul ki.⁷ Ugyanekkorra tehető a **lelket elragadó** és ezáltal az embert elkárhoztató ördög képzetének a kialakulása is.

Ezek a funkciók több középkori eredetű folklórműfajban kimutathatók. Az archaikus népi imádságokban, a ráolvasásokban, a halottas szokásokban stb. gyakran találkozunk olyan szimbolikus technikákkal, amelyek az öntudatlanság állapotába került ember lelkének védelmét hivatottak megvalósítani. Ilyen helyzet lehet az éjszakai álom, de legfőképpen a haldoklás ideje. „*Én fekszem én ágyomba, / minden testem koporsómba, / csalátos ördög meg ne csajjon, / halál ingem el ne nyomjon, / me én meg vagyok keresztelve / az Atyától s Fiútól s a Szentlélek Istentől!*”⁸

A periféria mint démoni táj

A hagyományos világ térszemlélete szerint az ember az őt körülvevő hatalmas térnek csak egy kis részét, a „bekerített közép” terét uralja, a világtér megművelt részén túli terek pedig kaotikusak, veszélyesek és rettegettek. A hagyományos gondolkodásmód konkrét és szimbolikus jellegének megfelelően az összes teremtmények, sőt a szellemlények és az istenségek is valamelyik térrészhez kapcsolódtak. A tér, amihez egy ember tartozik, egyszerre jellemzi is az illető embert.

Az etnológiai irodalomban több helyen olvashatunk arról, hogy a vad tájakon, például erdőségek közepette letelepedő embereknek mindig első dolguk volt, hogy az élhető kozmosz

⁵ Takács Gy. 2001. 472–476.

⁶ Röhrich L. 1966. 212.

⁷ Duby G. 1994. 235.

⁸ Magyarfalu, saját gyűjtés, 1995.

megszentelt terét szimbolikusan kiszakítsák az ismeretlen, démoni térből. A keresztény ember ezt már egy fakereszt állítása révén is megteheti, de az igazi kozmoszteremtés a kápolna- vagy templomépítés. A temető megszentelt terének körülhatárolása vagy egy határkereszt-állítás ugyanilyen célzattal történik.⁹

A „bekerített középén” belül a rendezett kozmosz törvényei az uralkodóak, és ezek a törvények egyszersmind szent törvények is, vallásos megalapozottságúak, mert istenségektől származnak. Ellenben, ha messzire megy az ember, és elhagyja a szentségi jegyek által megvédett teret, akkor egy olyan ismeretlenben jár, ahol minden kaotikus és veszélyes, mert ott már az emberek által nem ismert titokzatos és gonosz erők lakoznak. Az erdő ezért lesz a halál és a beavatás színtere a mitológiákban.

A hagyományos világ embere tudja, hogy a város- és faluhatáron kívüli erdőségekben, pusztákon démonok tanyáznak. Az erdőket, havasokat járó gyimesi csángó legényeknek óvakodniuk kell az ismeretlen világ szellemlényeitől, mert például a szépasszonyok bódító énekétől elkábulhatnak, és akkor ezek a gyönyörű démonok halálra táncoltathatják őket.¹⁰ Dante Alighieri (1265–1321) *Isteni színjáték*ának híres, pokolba vezető utazása is a civilizatorikus téren kívül, egy sötét erdőben való eltévelyedéssel kezdődik, ahol nagycsütörtök éjjelén a költő három mitikus szörnyeteggel, egy párduccal, egy oroszlánnyal és egy farkassal, a pokol követeivel találkozik.

Az idegen, messziről jött ember mindig gyanús, mert nem tudni, hogy mi vagy ki lakik benne. Sőt az idegen voltaképpen maga az ördög, mert a megszentelt kozmoszon kívüli helyről, az emberek világán kívüli térből származik, onnan, ahonnan az ördög is. Ezért a középkorban az idegenből jött, ismeretlen embert a település határán kívül, vagy a két település határán, az ún. „senkiföldjén” temették el, hogy az esetleg benne lakozó démon ne kerülhessen be a temető megszentelt terébe, sőt még a faluhatárba se, és így ne árthasson a közösségnek.

Ördög a pusztában

A fenti szimbolikus logika szerint világos, hogy a világ megműveletlen, emberek által nem lakott része az ördög tere.

A kietlen táj, a vad ismeretlen vidék, ahol a barbárok végtelen pusztái kezdődtek, már a késő antik kor embere számára is a civilizáció tagadásának jelképe volt,¹¹ és így kultúrtörténetileg is jól magyarázható az a tény, hogy a kereszténység csábító, kísértő ördöge is leghamarabb az emberi kultúrán kívüli tájban, a pusztában jelent meg akkor, amikor magát Jézus Krisztust próbálta a bűnre rávenni, azért, hogy lelkét megkaparintsa.¹²

Az ördög azóta sem távozott abból a bizonyos pusztából. Jézus Krisztus után Remete Szent Antal (meghalt 356-ban) megkísértése következett. Ez a történet az előzőhöz hasonlóan újra és újra feltűnik a képzőművészetben és a világirodalomban.¹³ A 16. században Bornemisza Péter is tisztelettel szól a pusztában kísértő ördögön vett győzelméről az *Ördögi kísértetekben*: „Sokszor vadak, medvék, oroszlánnyok, kígyók, baziliszkusok, skorpiók és egyéb röttentő férgek képében forgottak mellette. Kiknek ezt felelte: ha az Úrnak az akarátja, hogy megegyetek, úgy legyen. De ha ő nem engedi, mit fáradtok hiába.”¹⁴ Avvakum protopópa a

⁹ A Csíki-havasok hegyi telepein a 19–20. század folyamán megtelepült csángók „kozmoszteremtésének” szakaszait követi nyomon Bárh János egyik könyve (*Úz-völgyi magyarok. Településnéprajzi és népesedéstörténeti tanulmány. Kecskemét, 2004.*).

¹⁰ Salamon A. 1987. 102–105.

¹¹ Nola A. 2001. 174.

¹² Mt 4,1, Mk 1,12–13, Lk 4,1.

¹³ Csak a leghíresebb alkotásokat említve: Martin Schongauer: *Szent Antal megkísértése* – metszet, 1480–1490 körül, Metropolitan Művészeti Múzeum, New York; Hieronymus Bosch: *Szent Antal megkísértése* – festmény, 1500 körül, Lisszabon; Gustave Flaubert: *Szent Antal megkísértése* – regény, 1849) – A Szent Antal megkísértéséről szóló művészeti ábrázolásokat összefoglalja: Szikszai M. 2005.

¹⁴ Bálint S. 1977. I. 150.

17. századi Oroszországban Krisztus keresztségével űzte ki a gonosz lelket egy szegény megszállott örültből, aki az ördögöktől nyomorgatva már harmadnapja bolyongott a pusztaságban.¹⁵

A sivatag mint kezdeti osztatlan totalitás

Az ördög pusztában való megjelenését nem lehet azonban kizárólag azzal megmagyarázni, hogy a szakralizált kultúrán kívüli terek természetesen a Szenttel szemben álló Gonosz terei.

A puszták, a sivatag ugyanis az egyetemes emberi képzelet által alkotott egyik legösszetettebb jelkép: legáltalánosabb jelentésében a világban létező dolgokon kívüli absztrakció világa, és mint ilyen, csak a transzcendens dolgokra érzékeny, lényegében a halhatatlan szellem megnyilatkozásának színtere.¹⁶ Ebben az összefüggésben lesz az isteni megismerés helye, hiszen ez az a hely, ahol „csak az Isten néz vigyázó szemmel”.¹⁷ A puszták, ahol csak az Isten van jelen, tökéletesen alkalmas hely arra, hogy az ember remetévé legyen, Isten közelében éljen, és csak saját belső lelki erejére, valamint Isten segítségére alapozva győzze le a végső megvilágosodás, az üdvözülés útjában álló démonokat. Ebben az egyetemes szimbolikus összefüggésben tehát a prófétákat és remeteket megkísértő sivatagi démoni erők csak a Jó és Rossz egységében megnyilatkozó eredendő kozmikus osztatlanság egyik oldalának megnyilatkozásai. A puszták alapvető jelképi tartalma a kezdeti totalitás, és az istenközelség.

A pusztában elsősorban azok élnek, akik Isten közelében élve saját hivatásukat keresik – gondoljunk itt a választott nép sivatagi bolyongásaira, Keresztelő Szent János működésére, a kereszténység szentjeinek, istenkeresőinek és megbüntetett eltévelyedettjeinek sivatagi vezekléseire. A bebörtönzött Avvakum protopópa (17. század) kegyetlenkedő cellamestere, amikor csodálatos módon meggyógyul halálos betegségéből, az átélt keresztény látomás hatására bocsánatot kér rabjától, akit addig csak kínozott, és afelől érdeklődik, hogy hogyan élhet ezután Krisztus által: „Parancsolod-e, hogy itthagyjak mindent és menjek a pusztába?” – kérdezi.¹⁸ J. E. Cirlot szimbólumszótára ebben a vonatkozásban kiemeli, hogy a sivataghoz tartozó égő aszály par excellence klímája egy tiszta, aszketikus szellemiségnek, a test feláldozásának a lélek megmentése végett.¹⁹

A pusztában történő Sátán általi megkísértés, illetve megtámadás tehát az egyetemesebb szimbolikus jelentésnek csak egyik vonatkozása, ami olykor el is maradhat (Keresztelő Szent János), de végletes formában is jelentkezhet (Remete Szent Antal).

Az ördög elűzése

Az ördög által birtokolt kietlen tájakról jött, kevésbé keresztényiesült démonok a hagyományos világ embere számára félelmetesek és rendkívül veszélyesek voltak, ezért az ellenük folytatott élethalálharcban a keresztény ember a szentségi jegyek teljes készletét felhasználta. Az ördögűzéseket a középkori egyház rendszeresen és hivatalos körülmények között gyakorolta, különösen a szerzetesi közösségekben²⁰, de démonokkal bárki felvehette a harcot, ha rendelkezett a szükséges tudással és szentségi jegyekkel.

Mivel a démonok ember nem lakta kietlen tájakról – pusztákról, hideg havasokról, tengerfenékről –, vagy az ember által szintén nem ismert föld mélyéből érkeznek, azok a személyek, akik ismerik az ellenük ható ráolvasó imádságokat és mágikus rítusokat, képesek

¹⁵ Avvakum protopópa önéletírása. 1979. 115–117.

¹⁶ Chevalier J.–Gheerbrant A. 1995. III. 139–140.

¹⁷ Szövegrészlet egy 17. századi orosz ráolvasásból. Lásd: Avvakum protopópa önéletírása. 1979. 108.

¹⁸ Uo. 90.

¹⁹ Cirlot J. E. 1996. 79.

²⁰ Ennek maradványa az, hogy a székelyek és gyimesi csángók az ún. „kalugyerpapokat”, azaz a moldvai ortodox kolostorok szerzeteseit látogatják bizonyos mágikus kényszerítések megvalósítása, jóslások stb. végett.

öket ezekre a kietlen helyekre, a föld gyomrába, azaz valóságos lakóhelyükre visszaküldeni, esetleg megsemmisíteni. A magyar ráolvasások a szó mágikus erejével végzik el a démon kiharcolását, amihez rendszerint bizonyos mágikus rítusok is (pl. a rontást okozó tárgyak elásása, beteget lemosó víz ajtó- vagy kapusarokra, élő fa tövére történő elöntése stb.) társulnak.

Az előbb említett Avvakum protopópa, még ifjú korában, egyik dühöngve hánykolódó fiútestvéréből – különféle szentelményeket (szenteltvíz, füstölő, szentelt gyertya, szertartáskönyv) használva – kiharcolta a démont, úgy, hogy a betegre egy Nagy Szent Vazultól származó exorcizmust mondott rá: „*az Úr nevében parancsolom neked, te néma és siket lélek, menj ki ebből a teremtményből, és többé bele ne menj, hanem menj a pusztaságba, ahol nem él ember, és csak az Isten néz vigyázó szemmel.*”²¹ A 17. századi orosz ördögűzés és a magyar ráolvasások nagy fokú hasonlósága, sőt lényegi azonossága azzal az említett körülménnyel magyarázható, hogy ezek a rítusok és szövegek Európa-szerte egy középkori, az egyház által akkor még hivatalosan is elismert, mindenekelőtt a kolostorokban gyakorolt exorcizmusokból származnak.²²

A fenti ördögűzés szövegének és szakrális-mágikus rítusainak hasonló megjelenéseivel találkozunk a magyar folklór démonelkűldő ráolvasó imádságaiban is. A Pócs Éva által szerkesztett *Magyar ráolvasások* című kétkötetes munka²³ gazdag és rendszerezett gyűjteménye ezeknek a folklórszövegeknek. Ebből idézünk néhány kiharcoló szövegformulát annak illusztrálására, hogy a démonokat *az emberi kultúrán kívüli térbe*, azaz a saját lakóhelyükre, a többi démonok közé küldik el: „*Bódogságos Szűz Mária hozza vissza a hosszú egészségit, / s vigye el a betegségit / a sátányokhoz a pokolba, / a kígyókra, békákra, / erdőkre, mezőkre, / s ettől a betegtől menjen el*” (Klészse); „*Menj el hegyeknek, kőszikláknak / háta mellé, ahol fekete kutyák nem ugatnak, / hol kakasszó nem hallszik, / hol kovászos kenyérral nem élnek*” (Gyimesbükk); „*Menj el kemény kősziklába, / ahol oroszán leányok, legények laknak. / Fejiken bujj be, / talpikon bujj ki!*” (Gyimesközéplek); „*menj el a Sinai hegyre, / ott vannak a mérges kígyók / azoknak az erejüket elvenni*” (Beleg, Somogy megye); „*Menj vissza te igazat, / a nád tőjére, / madarak tollára, / és tenger vizibe*” (Somogyudvarhely); „*Menjetek ki a határba, / az odvas fába, / az odvát egyétek, / az ágít hasogassátok, / s az életjűt elfogyassátok. / Ott sem lesz nyugodalmatok. / Menjetek be a Veres tengerbe, / kő legyen párnátok, / ott legyen nyugodalmatok*” (Lábnik); „*Menyel hideg havassakra, / szakassad hidegh havassaknak agat bogat, / es tengernek követtset-fövenyet*” (Nagyszeben, 1651). A démon lakóhelye nem a föld alatt, hanem inkább valahol horizontálisan távol található, ezt az előbb idézett nyelvi formák is egyértelműen kifejezik („menj el”, „vigye el” stb.). Ez a szent kultúrán kívüli démoni tér a föld mélyében is lehet, de ez a térképzet sem azonos a kereszténység pokol fogalmával, itt is egy sokkal ősbibb alvilágképzet megjelenéséről, olykor esetleg keresztényiesítéséről van szó: „*Ennek a nyavalyának se legyen nyugodalma, / menjen le a földnek / a hét csínyára*” (Zagyvarékas); „*Földbű gyüött, / földbe menjen, hogy ezen a bűnös testen / hatalmat ne vegyen!*” (Sándorfalva); „*Kibútt a kégyó a földből, / földből bútt a szőrbe, / szőrből bútt a bőrbe, / bőrből a csontba, / csontból a velőbe*” (Gyimes); „*Addig ütlek tüktököt, / amíg bémentek a fekete föld gyomrába hetvenhét singnyég*” (Gyimes).

A különböző folklórműfajokban szembeötlő az ördög lakóhelyének *démonizált jellege*. A Gonosz minden megnyilvánulása, így a hozzá tartozó tér is fekete („feteke ég alatt feteke szem igazat meg”), és feketék a Gonosz teréhez tartozó félelmetes ktonikus állatok is („fekete kókisok nem kikirilnek”, „fekete lovak nem nyerítnek”, „fekete kutyák nem ugatnak”, „fekete halak nem vicsoznak” stb.). A némaság a kultúrán kívüliség, egy másik világ szimbólumai,

²¹ Avvakum protopópa önéletírása. 1979. 108.

²² Pócs É. 1984. 109–137.

²³ Pócs É. I–II. 1985–1986.

hiszen az emberi nyelv, a szó kimondásának képessége alapvető civilizációs jelkép. Mint előbb láttuk, Avvakum protopópa ráolvasó imája is „néma is siket lélek”-nek nevezi a tisztátalan lelket. A Szó a legelső fényszimbólum, vele együtt jelen van a világ teremtésének kezdetén. Minden kozmoszteremtés az isteni fény megjelenésével („Fiat lux!”) és a hozzá asszociálódó Ige kimondásával kezdődik (lásd Jn 1,1–18), amelyek legyőzik a sötétséget. A démonok hideg, távoli terét benépesítő pokoli állati lények meztelenek, hiszen a ruha, az öltözet a szakralizált emberi kultúrához való tartozás szimbólumai, a díszes, tiszta öltözet az ember, a kultúrhős, az istenség attribútuma.

A **civilizáció és a szakralitás hiánya** is („ahol vakarukalácsot nem sütnek”, „ahol kovászos kenyervel nem élnek”, „ahol keresztet nem vetnek”, „ahol templomba nem mennek”, „ahol harangszó nem hallatik” stb.) rendkívül szembeötlő módon hangsúlyozódik a démon lakóhelyét megjelenítő népi szövegekben: „*Azt mondom neked pokolvar, / ... / megfoglak, s éppen a havasba viszlek. / ... / Ott van egy leány, aki a haját soha bé nem fonta, soha kenyeret nem kezdett, / piros bort nem ivott*” (Alsófehér megye); „*Menjetek a hideg havasokra, / hol embernyom nem látszik, / harangszó nem hallik, / bokor kalácsot nem kötnek, / szákramentummal nem járnak*” (Pusztina); „*Ne jöjj gonosz sátán a határunkra elpusztítani, / mer Karácson estéjén nem jöttél el velünk a misére!*” (Gyimesbükk)

A Gonosz erőit szimbolizáló hiedelemlények (ördög, boszorkány, lidérc stb.) megjelenésének démoni helye (kietlen táj) és démoni ideje (éjszaka) kívül esik az állandó emberi ellenőrzésen, tehát voltaképpen nem is valódi – értsd: szent, emberi, kultúrához tartozó – tér és idő.

4. Etnikumok démonizálása

A mitikus tudatban a reális és az irreális egybeolvad, a valóság és a képzelet nem válik szét egymástól. A mitikus világszemléletnek ezzel a sajátosságával magyarázható az, hogy a mitikus tudat nemcsak a szellemlényeknek, hanem valóságos személyeknek, sőt állatoknak, növényeknek, tárgyaknak is démoni jelleget tulajdonít. A középkori és kora újkori boszorkányperekben például nemcsak személyeket, de állatokat, sőt tárgyakat is ítélték el és égettek meg. Különböző etnikumok, vallási közösségek démonizálásának képzeletével ma is találkozunk.

A középkorban a távolról jött különböző etnikumok (pl. tatárok, cigányok, zsidók, spanyolországi mórok stb.) démonizálásához döntően járult hozzá az a tény is, hogy ezek az ismeretlenből jött népek nem a keresztény modell (teológia, rítusok stb.) szerint éltek, és így őket, mint az üdvözülés zálogának tekintett keresztény értékrend elutasítóit, nyilvánvalóan a Sátán követeinek tekintették.

A keleti pusztákról jött **vándornépeket** Európában a pokol küldötteinek, már-már állatszerű szellemlényeknek tartották, és ebben minden biztonnal hittek is. Például az „Isten büntetéseinek” tekintett **tatárokról** 1222-ben azt írta a *Novgorodi Krónika*, hogy „senki sem tudja, honnan jönnek, és senki sem tudja, milyen nyelven beszélnek”.²⁴ A tatárok démonizálásának mitikus képzele ugyancsak máig fennmaradt a magyar népi kultúrában: „*A kutyafejű tatárok egész biztosan léteztek. Az öregebbek nagyon jól tudják. Azok úgy néztek ki, hogy a fejük kutya volt, a testük meg ember. Lovon jártak, és mindenki menekült előlük. Ahova csak tudott, oda menekült el. Nem laktak azok faluba, csak sátorba. Mindent elpusztítottak, ami az útjukba akadt. Nagyanyám hallotta az öregektől, hogy egyszer a patak mellől egy családtól elvitték egy leányt, véletlenül megtalálták, hogy hova bújt el. Ketrebe zárták, és elvitték magukkal, de visszaengedték, nem ölték meg. Mindig rettegtek az emberek, hogy visszajönnek. Egyszer aztán már nem jöttek vissza a kutyafejű tatárok.*”²⁵

²⁴ Nola A. 2001. 295.

²⁵ Körösfő, Péter Kinga egy. hallg. gyűjtése, 2003.

A **cigányok** nomád voltát, az ismeretlen térhez való kötöttségét, a mágikus varázslásokban, ördögi rontásokban való jártasságukat a keresztény Európa nehezen tudta tolerálni. A boszorkányperek elítélői, a Sátánnal való cimboraságért máglyán elégetettek, felakasztottak között sok a cigány nő (pl. Franciaországban a 15–16. század fordulóján). Káin örökösének mondták őket, akik örökös száműzetésre vannak ítélve. Egy Európa-szerte elterjedt középkori legenda szerint Krisztus keresztre feszítésében is segédkeztek: noha Mária kérte őket, hogy távozzanak, nagy és hegyes szegeket készítettek Krisztusnak. A középkori ábrázolásokon a cigányok fizikai megjelenése is állatszerű. Egy lübecki szerzetes azt írta róluk, hogy a cigányok a tatárokhoz hasonló fekete démonok („forma turpissima nigri ut Tartari”)²⁶, egy Forli nevű olasz kisvárosban 1422-ben pedig ezt jegyezték fel róluk: „két napra megálltak itt valami nem jól nevelt népek, sőt inkább hasonlatosak a rút és a zajos állatokhoz”.²⁷

A középkori katolikus teológiai gondolkodás különféle régi mítoszokat aktualizál a **zsidó** nép és a Sátán kapcsolatáról (pl. a bukott angyalokkal hozzák őket kapcsolatba; azt tartják, hogy a mózesi törvények elfogadása előtt a démonok tulajdonában voltak; az *Apokalipszis*ben kétszer előforduló „Sátán zsinagógája” kifejezést a boszorkányszombattal hozzák összefüggésbe stb.), és legfőképpen a zsidókat a világot megváltó Krisztus kigúnyolójának, kízóinak és keresztre feszítőinek tekintik.²⁸ Az így kialakult negatív zsidókép az európai folklór több középkori eredetű műfajában is fellelhető. Például a krisztusi szenvedéstörténetet erős érzelmi telítettségű képekben megjelenítő archaikus népi imádságokban és a passióepikát megjelenítő egyéb műfajokban: „*Miért rivolsz, Szentanyám? / Honne rijak, Szentfijam! / Súf jiduk levelet küldtek, / szent péntekre felfolnak, / rút nyálakval töpdösnek, / vas kescsükvel szabdasnak, / hajant húznak, / nadzsan sufolkonnak.*” (Szabófalva)²⁹

Amint látjuk, a démonizált etnikumok megjelenítése az állatiasság képzetkörének archetipikus képelemeivel valósul meg. A „kutyafejű ember” metafora ennek a képzetnek a lényegét fejezi ki, ugyanis egyszerre utal az állattól való rettegésre és a bestialitás egzotikumára, vagyis a démoni erők civilizáción kívülségére.

5. A modern idők ördöggépzetei

Mivel a démonokról alkotott képzetek archetipikusak, nem tűntek el a középkori vallásos világgép szétesésével. A démonizálás különböző technikáival ma is találkozhatunk. A politikai életben a politikai-ideológiai ellenfeleket, az új eszmék képviselőit stb. – olykor komolyan, olykor csak ironikus-szatirikus formákban – ma is gyakran az ördöggel azonosítják. A modern szórakoztatóipar (pl. vámpír- és horrorfilmek, képregények stb.), a reklámvilág stb. ugyancsak épít ezekre az emberi pszichében mélyen gyökerező szimbolikus képekre.

A nyugati világban a 19. század végétől kezdenek elterjedni az ún. „sátánista mozgalmak”, amelyek a világban létező Rosszat mint valóságosan létező lényt fogják fel, úgy, ahogyan a *Jelenések könyvében* is megjelenik. Ezek hatására VI. Pál pápa ünnepélyes nyilatkozatot ad ki, amelyben azt szorgalmazza, hogy a katolikus egyház is módosítson az Ördögről alkotott Szent Ágoston-i felfogáson, és az ördögöt ne csak az istentagadás filozófiai alappelvének, ne csak mint „a Jó hiányának”, hanem valóságosan is létező, személyes erőnek tekintse: „A világban jelen lévő Rossz egy közöttünk járó sötét és ellenséges személy, egy Démon intervencióinak eredménye. A Rossz nem csupán fogyatékoság, hanem élő szellemi lény, ami romlott és másokat is megront.”³⁰ II. János-Pál pápa ugyancsak több alkalommal – 1986. aug. 13-án különösen hangsúlyosan – nyilatkozott úgy, hogy az ördög anyagi valójában is

²⁶ Nola A. 2001. 297.

²⁷ Uo. 298.

²⁸ Nola A. 2001. 295–296.

²⁹ Tánczos V. 1995. 247.

³⁰ Nola A. 2001. 339.

létezik, de ezzel a pápai kijelentéssel azonban nem mindenki értett egyet.³¹ Egy 1989-es francia felmérés szerint az emberek 38%-a a drogban, 16%-a a terrorizmusban, 13%-a háborúban, 11%-a a SIDA-ban látta az ördög modern megjelenését, de voltak olyanok is, akik a Sátánt történelmi figurákkal (Hitler, Sztálin, arab fundamentalisták stb.) azonosították.³² Az 1980-as években a sajtóban egymást érték a támadások a sátánizmussal vádolt rockegyüttesek (ACDC – *Anti-Christ*, *Death to Christ*; *Heavy Metal* stb.) ellen. Németország protestáns lelkészei a szombat esti diszkókról beszéltek úgy, mint az ördög által irányított eseményekről.³³

Itt jegyezzük meg, hogy a „*rehabilitált*” Rossz, azaz a „szabad angyalként”, „intellektuális lázadóként” stb. bemutatott Sátán témája csak az újkortól van jelen az európai kultúrában. A Sátánnak ez az értelmezése már John Milton³⁴ *Elveszett paradicsomában* megjelenik, majd a romantikusoktól kezdődően válik „állandó” témává a világirodalomban.³⁵ G. Durand felfogásában a lázadó Szabad Angyalként, a Jó tagadásaként megjelenő Sátán szimbóluma mögött ugyancsak archetipikus képzetek lappanganak: egyetemes kulturális sajátosság, hogy a halál és újjászületés misztikus drámáiban meg kell jelenítenie az ellentétek szintetikus egységének, ahol a Rossz elveszíti a bűnnel való kapcsolatát, etikai, valláserkölcsei vonatkozásait, tehát hangsúlyosan negatív beállítódását.³⁶ A Rossz ilyen módon megjelenítése figyelhető meg például a regenerációt szolgáló népi rítusokban is (pl. farsangi játékok, áldozati rituálék stb.), ahol alig találjuk nyomát a Rossz valláserkölcsei szempontú elítélésének.

6. A démonok legyőzésének technikái

Az emberi világot fenyegető démoni erők legyőzésének, megsemmisítésének vagy elküldésének mágikus-vallásos szimbolikus eljárásai sokfélék. A démonok ellen vívott állandó harcban fontos szerepe van a keresztény egyház által birtokolt szentségi jegyeknek, a kimondott szó hatalmának (szómágia) és több más mágikus-szimbolikus technikának.

A hagyományos keresztény ember a Jó Isten primátusát vallja a Rossz Isten fölött, ezért szemléletében az isteni erők mindig erősebbek a démoni erőknél, így az anyaszentegyház által rendelt **szentségek és szentelmények** által a démon mindig legyőzhető. Néhány példa erre a szemléletre: „... *esti harangszókor meg ne találtassál / abba az állatba, ahova bészállottál, / mert ha megtaláltatol, / az Úr Jézus keserves kínszenvedésű keresztjével / ütlek meg, s késvel vágom el a nyakadot*”. (Gyimesbükk, Pócs É. 1985–86. 362.). A megsemmisítés egyik technikája az ártó démon „megkeresztelése”, ami által az ártó szellem kereszténnyé lesz, elveszíti hatalmát, sőt a kereszttségben kapott új név által a szómágia révén is kikényszeríthető a megsemmisülése. Az Alföldön fokhagymával háromszor keresztet vetettek a pokolvarra, és közben ezt mondták: „*Én téged keresztellek az Atyának nevébe semminek, / én téged keresztellek a Fijunak nevébe semminek, / én téged keresztellek a Szentlélek nevébe semminek!*” (Kiskunfélegyháza, Pócs É. 1985–86. 365.) A Székelyföldön és Gyimesben a „nagyidő” fémtárggyal (fejsze, kasza, kés stb.) „megkeresztelése” volt általános, amit a viharral szembefordulva kellett végezni. A „keresztiesen” földbe vágott fejsze egyszerre fejezte ki a démon megkeresztelését, megsemmisítését és szimbolikus földbe küldését, illetve földhöz szegzését.

³¹ André Julliard: Urgia sorților. Vrăjitoria zilelor noastre în Franța. In: Muchembled R. 1997. 281.

³² Uo. 281–282.

³³ André Julliard: i. m. 281.

³⁴ John Milton (1608–1674) angol költő.

³⁵ Lásd például: Johann Wolfgang Goethe: *Faust* (1808–1831), George Byron: *Manfred* (himnusz, 1816) és *Cain* (filozófiai dráma, 1824), Mihail Jurjevics Lermontov: *Démon* (1829–1841), Victor Hugo: *Századok legendája* (kis eposzok sora, 1859–1885; a 2. rész: *A Sátán bukása*), Madách Imre: *Az ember tragédiája*, Thomas Mann: *Doktor Faustus* (1947) stb.

³⁶ Durand G. 1977. 363–364.

A magyar etnológiai irodalom is gazdag adatanyagot hozott már fel annak az egyetemesen elterjedt, archetipikus képzetnek a bizonyítására, hogy az emberi világra támadó démon a női nemi szervben megsemmisíthető, és hogy a **nemi szervek** általában véve is *apotropeikus* (*rontáselhárító*) szerepben tűnnek fel. Tolnai Vilmos már 1904-ben ezt írta: „Egyáltalán az altest kimutatása és ábrázolásai az egész ókorban talán keleti eredetű szokás, mely oltalmul szolgált gonosz indulatú szellemek, igézés, jégeső és szélvihar ellen.”³⁷ Később László Gyula a Kolozsvár melletti Magyarszentpál lebontott középkori gótikus templomának egyik obszcén kőszobrocskájáról írt tanulmányt³⁸, megállapítva, hogy a női nemi szerv elhelyezése a szentségtartó fülke felett az Oltáriszentség védelmét célozta, ugyanis az ilyen ábrázolások odavonzották, majd megsemmisítették a szentséget megrontani szándékozó démonok ártó tekintetét, tehát eleve semlegesítettek minden gonosz szándékot. Szentí Tibor *Paráznák* című, feudalizmus kori szexuális büntetőperek anyagát bemutató könyvében³⁹ is számos példát találunk a nemi szervek rontást előidéző és elhárító, illetve csúfolódó célú mutogatására.

Ez a szimbolikus védekezési gyakorlat egyáltalán nem volt valamiféle egyedi találmány, hanem a korai gótika korában Európa-szerte elterjedt volt. Az utazó Márai Sándor például Genfben találkozott egy hasonló ábrázolással. Az *Európa elrablása* című könyvében ezt írja: „A genfi székesegyházat 1100–1200 között építették. Az alaprajz ugyanaz, mint mindenütt, ahol ciszterek jártak: a francia gótikának egyik sémája vándorolt Kassától Tours-ig. A sötét templom egyik oszlopdíszét éles reflektorfény világítja meg; az oszlop tövében pápaszemes ember guggol és jegyez. Felnéz és átmenet nélkül mondja: »Látja, ez még obszcén.« Csakugyan trágár alak guggol az oszlop peremén, mint sokfelé a gótikus templomokban. – »Mikor Szent Benedek leveleiben tiltakozott a világias ábrázolások ellen, akkor tértek át a növényi motívumokra... Kár« – mondja és feláll. Egyetemi tanár, a kormány megbízásából felméri, lefényképezi a svájci templomok építészeti kincseit, a gótikus homályba rejtett szépségeket.”⁴⁰

A magyar folklórban is jól körülhatárolható csoportokat alkotnak azok a ráolvasások, amelyeknek obszcén szövegformulái, átkai a távolról jött betegség-, vihar-, forgószéldémonokat a női nemi szervbe küldik el.⁴¹ Például az igézés gyanúja esetén, ha a kisgyereket nézi valaki, az anyának köpnie kell, és közben csendesen mondani: „*Püh, nézzél a seggembe!*” (Forró, Abauj–Torna megye)⁴² A Kolozsvár környéki Kidében (Borsa völgye) az igézetdémon távoltartására ezt mondták: „*Piha, meg ne igézzen, kígyó fasza a szemed közé, keresztanyád piccsája a nyakad közé.*”⁴³ Háromszéken az igézés gyógyítására szolgáló ráolvasás elmondása és a vízvetés után mondják: „*Keresztapa fasza a szeme közü, / aki megigizte ezt a beteget!*”⁴⁴ Egy Zsil völgyébe költözött gyergyói családban 1968-ban keresztelték az egyik leánygyermeket. A keresztelőre való induláskor a pólyás csecsemőt a küszöbre tették, a keresztanya pedig lehúzott bugyival átlépett rajta, miközben ezt mondta: „*Ne fogjon az igézet!*” De mivel valami hibát követett el a rítus során, a rontáselhárítás nem volt sikeres, sőt mintegy a visszájára fordult: az illető személy egész életére könnyen megronthatóvá vált. A varázscselekmény alanya, aki ma már felnőtt asszonnyá lett, minderről így vélekedik: „*Ahhoz, hogy ez a babonáság megszakadjon, hogy ne fogjon engemet az igézés, azt kéne csinálnjuk, már mondtam neki, csak most nem járunk össze, hogy le kéne vetkőzzek csóréra, fekiüdjek le a küszöbre, s akkor ő bugyi nélkül lépjen át rajtam háromszor,*

³⁷ Tolnai V. 1904. 28–31.

³⁸ László Gy. 1947.; Jung K. 1987.

³⁹ Szentí T. 1993. 77–80.

⁴⁰ Márai Sándor: *Európa elrablása*. Budapest, é. n. [1995] 26.

⁴¹ Néhány idevágó példát találunk Pócs Éva *Magyar ráolvasások* többször idézett ráolvasás-gyűjteményének „Varázsigék” című fejezetében. (Pócs É. 1985–1986. II. köt. XVII. csop.)

⁴² Pócs É. 1986. II. 565.

⁴³ Vajkai Aurél adatát idézi: Jung K. 1987. 83.

⁴⁴ Alsócsernáton, Hegyeli Attila egy. hallg. gyűjtése, 1998.

és mondja azt, hogy: »Mikor meg lesz igézve az övé, akkor legyek én is.« Na, s akkor háromszor átal kéne lépjen rajtam.»⁴⁵

A gyűlölt ellenfél képében megszemélyesült gonosz démon elhárításáról van szó a következő esetben is. Az első világháború előtti időkben a háromszéki Zabolán éktelenül összevezett két középosztálybeli tisztességes hölgy. Az elfajult vitában végül a postamesterné úgy fejezte ki végső megvetését, hogy a falu főutcáján nagy asszisztencia mellett rokolyáját felkapva a veszekedőtársa irányába verte a meztelen fenekét.⁴⁶ Amint tudjuk, a fenék ellenségnek való mutogatása az ókorban és a középkorban hadjáratok, várostromok idején szokásos démonelhárító és -rontó mágikus cselekmény volt.⁴⁷ Ezt fejezi ki a „fügét mutat” szólás is, illetve az ezt „illusztráló” gesztus is.⁴⁸

A néprajztudomány korábban is feltételezte, de Gazda Klára idevágó kutatásai alapján⁴⁹ ma már biztosan állítható, hogy a népi öltözeti darabok díszítményei egyrészt eredetileg biztosan mágikus rontáselhárító, védő funkciója volt. Erre ma már leginkább csak a díszítmények elnevezéseiből és formájából lehet következtetni, az eredeti jelentésre vonatkozó hiedelemtudás már a legarchaikusabb népi kultúrát őrző vidékeken is elhomályosult, illetve teljesen elfelejtődött. Mindenekelőtt a keresztény vallás szimbólumainak (pl. kereszt, szentelmények ábrázolásai) volt ilyen szerepük, de az apotropeikus funkció az állatok, állatok testrészei, szemek stb. ábrázolásai esetében is joggal feltételezhető. Gazda Klára a moldvai csángó öltözetről mondja: „A díszítőelemek apotropeikus (gonoszelhárító) funkcióját sejteti azok megnevezése: szem, rákszem, farkaszem, békaszem, köröm, békaköröm.»⁵⁰

7. A zuhanás képzetköre. A bűnbeesés

7. 1. A zuhanás mint az időlegesség szimbóluma

A föld stabil pontjától való eltávolodás, a biztos támasz megszűnése szédülést, hányingert, tériszonyt okoz. Ezt a közismert, kellemetlen érzést Gaston Bachelard a gravitáció pszichológiájáról és a belőle származtatható szimbólumokról szóló könyvében úgy magyarázza, hogy mindez voltaképpen a szervezet pszichikai-erkölcsi blokája, egyféle tiltakozás a Földtől való eltávolodással szemben, mintegy emlékeztetés földi mivoltunkra.⁵¹ A tériszonymnak ezt az érzését a francia kutatók találó megnevezéssel „*Antaiosz-komplexus*”-nak nevezik.⁵² A görög mitológiai Antaiosz ugyanis, Poszeidón és Gaia fia, legyőzhetetlen óriás volt, aki ha megérintette anyját, a Földet, mindig új erőre kapott, de végül Héraklész a levegőbe emelte és ott megfojtotta. Gilbert Durand – részben G. Bachelard nyomán – a zuhanáshoz a gyors mozgás, a gyorsulás, az időlegesség és végül a sötétség képzetét is társítja, és ennek megfelelően arra a következtetésre jut, hogy a képzetkörbe tartozó szimbólumok is mind tartalmazzák *a futó idő, a gyorsan bekövetkező Végzet* jelentéseket. Pszichologizáló megközelítésének megfelelően a zuhanástól és a lent világtól való félelem érzetéből egy sor olyan szimbólumot vezet le, amelyek rokonságban állnak a sötétség, az állatiasság és a nyüzsgés előbb tárgyalt szimbólumaival. A zuhanás rémálomhoz hasonlít, és pokoli látomásokba torkollhat – írja.⁵³

A mitológiai téma jelentőségét mutatja, hogy mítoszok, legendák sokasága szól a zuhanás, a gravitáció, a szédülés, az összetörtetés, az alvilágba kerülés katasztrófális

⁴⁵ Gyergyószentmiklós, Molnár Noémi egy. hallg. gyűjtése, 2006.

⁴⁶ Olosz Katalin néprajzkutató közlése, aki édesanyjától hallotta a történetet.

⁴⁷ Jung K. 1987. 78–79.

⁴⁸ Tolnai V. 1904. 28–31.; O. Nagy G. 1988. 186–188.

⁴⁹ Gazda K. 1998b, 2000, 2005a stb.

⁵⁰ Gazda K. 2005a. 93.

⁵¹ Bachelard G. 1998. 254–262.

⁵² Uo. 258. és Durand G. 1977. 138.

⁵³ Durand G. 1977. 137–138.

aspektusairól. A görög mitológiában a tengerbe zuhant Ikarosz és/vagy az alvilágba taszított Tantalosz ilyen tragikus hősök. A keresztény teológia a világban jelen lévő Rosszat a fellázadt angyalok égből való letaszításának mítoszával magyarázza. Az angyalok bukásáról szóló tanítás nem a Bibliából, hanem a Kr. e. 1. századi apokrif zsidó írásokból származik.⁵⁴ Ez a téma – Lucifer mint fellázadt és letaszított angyal – a magyar folklór „parasztbibliai” történeteiben is megjelenik.⁵⁵

7. 2. A zuhanás morális tartalma: a bűnbeesés és büntetés

A zuhanásnak erkölcsi értelemben is lehet katasztrófális aspektusa. Ezt fejezik ki például a lázadó angyalok letaszításáról vagy a Bibliában Ádám bűnbeeséséről szóló mítoszok. A folklórban a szakadékba taszítás az apokaliptikus büntetés ismétlődő motívuma, a szakadék a pokollal és a káosszal egyenértékű szimbólum. A falba épített feleség (Kőműves Kelemenné) balladájának vannak olyan román változatai (Meşterul Manole), amelyben az asszonyt befalazó kőművesek a történet végén egy apokaliptikus büntetésről szóló vízióban szakadékba zuhannak.

Azok a mitológiai hősök, akik túl akarnak lépni saját emberi vagy földi korlátaikon, ugyancsak zuhanásra vannak ítélve (Ikarosz mítosza). Ugyanígy azok is, akik Istenhez akarnak hasonlatosak lenni (a bukott angyalok története, Ádám és Éva bűnbeesése).

A végzetes, halált hordozó időtől való félelem morális tartalommal telítődik, a zuhanás és összetörtetés képzelet a mítoszokban mint erkölcsi büntetés jelenik meg. A zuhanás által egyszermind a Gonosz tulajdonába kerülünk. A zuhanás így lesz a testi bűnök, a féltékenység, a gyűlölet, a gyilkosság emblémája. A halál sok mitológiában a bűnbeesés közvetlen következménye.

A nyelv is arról tanúskodik, hogy a pozitív erkölcsi és társadalmi értékek „fent” vannak, a negatívak pedig „lent”, erre Szilágyi N. Sándor nyelvész a *Hogyan teremtsünk nyelvi világot?* c. könyvében számos példát hoz: (erkölcsi) *felemelkedés, magasztos* (= ’magas’!) eszme, *fennkölt* gondolat, *feldicsér, felmagasztal, felsőbbrendű, szárnya* nőtt, a (csillagos) *évig* dicsér/magasztal, *plafonig* ugrik stb.; illetve másfelől: (erkölcsi) *lesüllyedés, alantas* gondolat/szándék, *lesüllyed, lezüllik, leissza* magát, *lerészegeedik, lehülyéz, leszid, lehord, leszamaraz, lejtőre* kerül, a *földig/porig* alá, a *béka (feneke)* alatt, *padlóra* küld/kerül, *ég és föld* a különbség stb.⁵⁶

A pokol, ami az erkölcsi rossz és a büntetés színtere, valamint a pokol folyói, mocsarai valahol lent vannak (vö. „szálla alá poklokra”). Ugyancsak valahol lent van a labirintus is, ami a Sárkány otthona.

7. 3. Az öntudatlanság állapota (álom, halál, szerelem)

A nyelv kifejezései egyértelműen tanúsítják, hogy **az álom és a halál** azonos képzelettartományhoz, az öntudat nélküli „lent” világhoz tartozik (pl. „álomba zuhan”, „álomba merül”, „felébred”).

Bizonyos folklórszövegek, például a defenzív célzatú archaikus népi imák ugyancsak arról tanúskodnak, hogy álunkban **az Ördög tulajdonába** kerülhetünk: „*álom ingem el ne kapjon, csalárd tőlem távol járjon*”, „*álom ingem el ne kapjon, / csalárd ingem meg ne csaljon*”, „*Jézus, serkents fel pokoli álmomból, / Sátán, menj el mellőllem, ne késérgess*” stb. Ennek megfelelően feltűnő az is, hogy az álomhoz a **tisztátalanság** képzelet is hozzátartoznak: „*én felkelék én ágyamból, kimosdódám bűneimből*”, „*Kejj fel, ember, mély álmodból, / mosdójjál ki mocskaidból, / kendejél ki bűneidből*”, „*Mivel már bésetétedik, /*

⁵⁴ Schütz C. 1993. 329.

⁵⁵ Lammel A.–Nagy I. 1995. 13–15.

⁵⁶ Szilágyi N. S. 1996. 23–24.

kériünk Teremtőnk tégedet, / hozzánk kegyelmességedet, / mutasd szokott őrzésedet. / Gazdalmok távol legyenek, / sátányok megköttessenek, / hogy testiünk ne fertéjzenek!” stb. Az emberre hirtelen rátörő álom voltaképpen zuhanás abba az ismeretlenbe, amely a bűn sötét, kaotikus világát is tartalmazza.⁵⁷

A nyelvi kifejezések („szerelembe esni”) és a népdalszövegek arról tanúskodnak („...szerelembe nem estem, csak szóba, / sajnálom, de nem tehetek róla”, „nem esem, nem esem, én a Marosnak vízébe, / inkább esem kisangyalom véled szerelembe” stb.), hogy a szerelem mint lelkiállapot ugyancsak az öntudatlanság, azaz a „lent” szférájához tartozik.

Az álom pokoli világának **ellentéte az ébrenlét, a tiszta öntudat** (pl. „fent van” kifejezés ’ébredés’, ’tudatánál van’ jelentésű). Az álomból való ébredés, a reggeli/hajnali „felserkenés” a dolgok tiszta, valóságos látását eredményezi, ezért a vallásos ember törekszik az álombeli sötét, bűnös, tisztátalan világ elhagyására. Például népi imádságokban: „Angyal őriz, / Márja nyugit, / Isten serkengess / minden gonoszimból”, „Én felköttem az én bűnös ágyamból, / kimentem az én bűnös ajtóm elejibe, / kimosdódtam az én bűnös bűnjeimből”. A névnapi köszöntők „serkenj fel” szövegformulája ugyancsak a tiszta, büntelen, egészséges létre, egy megújult szép napra való felébredésre buzdít a szómágia eszközével.

A középkori keresztény ember számára a haldoklás idejének, a halál pillanatának tiszta öntudata különösen fontos, hiszen az határozza meg a lélek túlvilági sorsát. A haldokló lelkét megszerezni akaró ördög ilyenkor összezavarhatja az ember elméjét, és ezzel örök kárhozatra juttathatja az embert. Egy moldvai csángó asszony így fogalmazott: „Minden nap kérem s hálálom a Jóistent, hogy halálom óráján ne sirüljön [forduljon] el az eszem.” (Lészped)⁵⁸

7. 4. A hús mint a szellem tagadása

A mítoszok a női menstruációt gyakran valamely korábban elkövetett bűn másodlagos következményének fogják fel, az asszonyok meglakolnak valamilyen bűnükért. A kereszténységben **az eredendő bűn feminizálódik**, itt a kígyó nem közvetlenül, hanem közvetve idézi elő a menstruációt: „Még sokasítom szenvedéseidet a terhesség alatt, fájdalomban fogsz szülni.”

Ezeket a mitikus képzeteket azonban a szexualitással csak később, az ókeresztény korban kapcsolták össze (pl. Szent Ágoston). G. Durand szerint a kereszténység voltaképpen banalizálta a zuhanás eredeti, archetipikus képzetkörét, amikor morális, testiségre vonatkozó jelentéssel ruházta fel.⁵⁹

A kereszténység felfogásában a húsban az ördög, a halál rejtőzik, ezért **a hús az emberben élő Rossz**, diabolikus erő. A bőrét éles kövel hasogató Szent Jeromos⁶⁰ legendái és ezek ábrázolásai jellegzetesnek mondhatók a kereszténység testiség-szemléletére.

A hús már az *Ótestamentumban* is a testből és lélekből álló ember törékeny, időleges része, **a szellem ellentéte**. (A héber „bászár” szó egyaránt jelenti a ’hús’-t és a ’test’-et is.) Mivel az *Újszövetségben* a krisztusi megváltó vér képzete asszociálódik hozzá, továbbá mert Krisztus emberi természetét is a hús által lehet jelképesen kifejezni, így a szimbólum jelentése az evangéliumokban némiképpen rehabilitálódik. Mindazonáltal a hús az *Újszövetségben* is a Sátán szövetségese, mert bűnre viszi az embert. A keresztény egyház testiséget elítélő szemlélete voltaképpen Krisztus kortársától, Szent Páltól (megh. 67-ben) származik⁶¹, akitől később az egyházatyák (például Szent Ambrus, Szent Ágoston) átvették azt a gondolatot, hogy a hús a szellem ellenfele, egy meg nem szelídített szörny, ami állandóan lázad. Nagy

⁵⁷ Tánczos V. 2001. 73.

⁵⁸ Saját gyűjtés, 1995.

⁵⁹ Durand G. 1977. 141–142.

⁶⁰ Szent Jeromos egyházatyája (megh. 420) Stridon szülötte, amit a muraközi Csáktornyával azonosítottak. Ezért a magyar pálosok nagyon tisztelték. A betlehemi barlangban remetéskedett. Megírta Remete Szent Antal életrajzát.

⁶¹ Ez Pál apostol leveleiben többször is elhangzik. Például: Róm 7,14 és 8,8; Gal 5,13 és 6,8 stb.

Szent Gergely⁶² szerint az Isten nem lakik azokban, akik a hús rabságában élnek, akik viszont megszabadulnak a hús rabságából, Isten angyalaihoz lesznek hasonlatosak, akik nem ismerik a világ csábításait.⁶³ Hasonlóképpen vélekedik a középkor is, például Clairvaux-i Szent Bernát (1090–1153) szerint a hús már születésekor bűnre hajló, elsötétíti az ember belső látását.⁶⁴

A keresztény szemlélet ugyanakkor a test méltóságát is hangsúlyozza, ugyanis a test **a lélek otthona**. Szent Pál apostol írja az első korinthusi levélben: „*Nem tudjátok, hogy testetek a bennetek lakó Szentlélek temploma, akit Istentől kaptatok? Nem tudjátok, hogy nem vagytok a magatokéi? Nagy volt a ti váltságdíjatok. Dicsőítsétek meg tehát az Istent testetekben.*”⁶⁵ A test azért lehet figyelemre méltó, mert Krisztus nemcsak a lelket, hanem a testet is megváltotta: noha a test a bűn és a halál rabja, de a feltámadás reményét is hordozza.⁶⁶ A test a lélekkel együtt újjászületik az örök üdvösségre, hiszen a kereszténység azt ígéri, hogy az ember a maga teljességében támad fel. Paul Valéry szerint egyetlen más vallás sem adott akkora rangot az emberi testnek, mint a kereszténység.⁶⁷

A testiséghez ugyanakkor még egy másik pozitív szimbolikus jelentés is kapcsolódik: a test egésze **az emberi személyiség lényegét** is kifejezheti, hiszen a szívnek, a lélek szimbólumának ad szállást. „*Új szívet adok nektek, és új lelket oltok belétek; kiveszem testetekből a kőszívet, és hússzívet adok nektek*” – írja Ezékiel próféta.⁶⁸

7. 5. A húsfogyasztás

Sigmund Freud óta tudjuk, hogy a mohó **étkezés** és a **szexualitás** szimbolikus síkon egyenértékű, ezért a száj a szexualitás emblémája lehet.⁶⁹ Az étkezési hús fogyasztásához ugyanúgy a bűn vagy legalábbis a tilalom képzei kapcsolódnak, mint a szexuális értelemben vett „húsfogyasztáshoz”, vagyis a két képzet összekapcsolódik. Mindkét tett voltaképpen merénylet a szellem világossága, a világ isteni rendje és tisztasága ellen. „Az askétizmus nemcsak szeplőtelen, hanem mértékletes és vegetáriánus” – írja G. Durand.⁷⁰ A Bibliában a hússal kapcsolatos tilalmak megszegése idézi elő a második bibliai katasztrófát is, a vízözönt.

A hús tehát pusztulással fenyeget, ezért a húsfogyasztás – szexuális és táplálkozási értelemben egyaránt – jelképezi mind a halált, mind a morális értékek elvesztését. G. Durand a zuhanás szimbólumait is idő- és halál-vonatkozásúaknak tartja, és azt írja, hogy az almába harapó Éva képze a harapó állat képzetkörébe visz.⁷¹ Az időlegesség és a hús tehát szinonim fogalmak. A Farsang és a Böjt harcának lényege, hogy az összeütközésből mindig a Böjt kerül ki győztesen, azaz a keresztény ember végül a testi askézis, az örök szellemi világosság és értékek jegyében újra és újra megtagadja a farsangi időszak karneváli húsfogyasztásának időlegességét.

A világ kultúráiban a legtöbb tabu mindenütt a szexualitásra vonatkozik. A szexualitáshoz a bűn képzei kapcsolódik. A szexualitást – bár más kontextusokban vannak más jelentései is (pl. isteni szent nász) – a világ világos, ésszerű rendje elleni tettnek fogják fel. A húsfogyasztás **zuhanás, alámerülés a káoszba, az öntudatlanságba, az értelem nélküli létbe**. A keresztény tanítás szerint mindenki bűnben születik, azaz az eredendő bűn a szexualitás révén száll át minden emberre.

⁶² Nagy Szent Gergely egyháztanító, majd pápa (megh. 604).

⁶³ Chevalier J.–Gheerbrant A. 1994. I. 252.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ 1Kor 6,19–20.

⁶⁶ Dávid K. 2002. 231.

⁶⁷ Chevalier J.–Gheerbrant A. 1994. I. 254.

⁶⁸ Ez 36,26.

⁶⁹ Durand G. 1977. 144.

⁷⁰ Durand G. 1977. 144.

⁷¹ Uo., 148–149.

A szellemi értékek a hús tagadásában nyilvánulnak meg. A mennyei lények – például Isten angyalai, a szentek stb. – nem rabjai a húsnak: a szüziesség, a tisztaság, az aszkétizmus jellemzi őket, következésképpen szépek, szentek és örök életűek, mert mindezek a szimbolikus logika szerint összetartozó fogalmak. Például a csíksomlyói búcsú központi éneke, az *Egészen szép vagy Mária... (Tota pulchra es Maria...)* a Szeplőtelen Fogantatás teológiai dogmájának a dicsérete, aminek lényege, hogy mivel az istenszülő Szűz Máriára nem szállt át az eredendő bűn, és életében soha bűnt nem is követett el, ezért ő olyan tökéletesen tiszta, szent lény, aki soha nem halhat meg. A csíksomlyói kegytemplom 16. századi gótikus Mária-szobra is ennek a teológiai tanításnak a művészeti ábrázolása. A „szép” szó jelentése a régi magyar nyelvben: ’tisztá’, ’szent’, ’szűz’, és leginkább az égből jött tiszta szellemlényeket illeti ez a jelző (vö. Marton *Szép* Ilona, Júlia *Szép* leány, *Szép*jézus, *Szép*szűzmárja stb.). Archaikus népi imádságokban az „eleven ostya *szép* virág” a legszentebb, legtisztább Oltáriszentség metaforája.

A korábban tárgyalt halál- és időjelképeket a **vér** nagy tabuja is a hús (test) szimbolizmusához kapcsolja. A vér, ami – legalábbis jelentésének egyik vonatkozásában – nyilvánvaló szimbolikus rokonságban áll a halál sötét vizével, egyszersmind a hús (a test) esszenciája is, tartalmazza annak lényegét. Az állati vér fogyasztásának tabuival archaikus kultúrákban gyakran találkozhatunk.⁷² Az erdélyi román falvakban például általános volt, hogy a levágott disznó vérének nem fogyasztották el.

⁷² Uo., 144–147.